

İNGİLİZ RESMİ BELGELERİ VE İNGİLİZ BASININDA ADANA OLAYLARI- 1909

ADANA EVENTS IN BRITISH OFFICIAL DOCUMENTS AND ENGLISH FOREIGN PRESS-1909

ELÇİN YILMAZ*

Geliş Tarihi/Received:18.02.2019

Kabul Tarihi/Accepted:17.06.2019

YILMAZ, Elçin, (2019), "İngiliz Resmî Belgeleri ve İngiliz Basınında Adana Olayları- 1909" Belgi Dergisi, C.2, S.18, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2019/II, ss. 1651-1670.

Öz

14 Nisan 1909'da, yani 31 Mart Vakasının yaşanmasından bir gün sonra, Adana'da Ermeniler ve Müslümanlar arasında karşılıklı birtakım kanlı olaylar meydana geldi, bu olaylar Ermeniler ve bölgede yaşayan Müslümanlar arasında yıkıcı etkilere sebep oldu.

Adana Olayları, birçok yabancı kaynak ve dış basında "massacre" yani katliam olarak nitelendirildi. Bazı yerel kaynaklarda ise, "iğtişaş", "isyan", "vaka" gibi ifadelerle anıldı. Osmanlı Arşivlerindeki belgelerde ise "iğtişaat" olarak ifade edildi.

Bu çalışmamızda, Adana'da gerçekleşen olayların İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki "Türkiye kodlu" yazışmalar incelenerek, bu yazışmalardaki kişilerin raporları söz konusu edilmektedir. Bu belgeler, Anadolu'daki İngiliz konsolosluklarının, İstanbul Büyükelçiliği'ne ve onların da Londra'daki İngiliz Dış İşleri Bakanlığı'na gönderdiği belgelerdir. FO/195 kodu, İngiliz arşiv belgelerinin Türkiye kodunu ifade etmektedir. 1909 Olaylarının yaşandığı esnada Mersin'de İngiliz Konsolosluğu olarak görev yapan ve Adana Olayları'nın çıkmasıyla Mersin'den Adana'ya hareket eden Doughty Wylie tarafından yazılan ve İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne gönderilen 15 Nisan 1909-1 Mayıs 1909- 2 Mayıs 1909- 7 Mayıs 1909- 10 Mayıs 1909 tarihli yazışmalar çalışmamıza doğrudan kaynaklık etmektedir. Amerikan Yardım Komitesi'nin İstanbul'daki muhasebecisi olan W.W.Peet adlı kişiye, 19 Nisan 1909 tarihinde Adana'dan isimsiz olarak gönderilen yazışma da çalışmamızda doğrudan ele alınmaktadır. 15 Nisan 1909 tarihinde Amerikalı misyoner W.N. Chambers'ın bir başka Amerikan misyoner James Barton'a göndermiş olduğu yazıya da ayrıca yer verilmektedir.

Çalışmamızda resmi belgelerin yanı sıra, İngiliz basınının ve sonrasında ise Amerikan basınının önemli ve etkili gazetelerinde, 1909 Adana Olayları'nın nasıl yorumlandığı ve kamuoyuna nasıl yansıtıldığı belirtilmektedir. İngiliz basınına ait, The Manchester Guardian, The Courier, The Daily News, The Graphic, The Illustrated London News, The Sphere, , The Times, The Irish Times, , The Scotsman, The Belfast News-Letter, The Freeman's Journal, The Manchester Carrier adlı gazetelerin yanı sıra Amerikan basınının önemli gazeteleri olan, The New York Herald The New York Times'a da yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Ermeni, Adana, İsyen, İğtişaş, Muşeg, Basın*

Abstract

On April 14th in 1909, a day after the 31 March event, there were bloody events among the Armenians and Muslims of Adana. The Adana Events, which started on April 14, 1909, caused devastating effects between the Armenians and Muslims living in the region.

*Dr, İzmir Ekonomi Üniversitesi, elcin.yilmaz@ieu.edu.tr, (orcid.org /0000-0001-6385-8504)

The events in Adana were considered as “massacre” in many foreign sources and foreign press. In some local sources, it is mentioned with expressions such as “rebellion”. In this study, the events in Adana in the archives of the British Foreign Ministry of Turkey “coded” examined correspondence, reports that people in this correspondence has been said. These documents are documents sent by British consulates in Anatolia to the Istanbul Embassy and to the British Ministry of Foreign Affairs in London. FO / 195 code, the code represents the Turkey of the British archives. The reports which were written by Doughty Wylie (who served as the British Consul in Mersin at the time of the events of 1909 and departed from Mersin to Adana with the advent of Adana) on April 15th in 1909, on May 1st in 1909, on May 2nd in 1909, on May 7th in 1909 and on May 10th in 1909 directly contributed to our study. The correspondence sent to W.W.Peet, the accountant of the American Aid Committee in Istanbul, from Adana on April 19, 1909 is addressed directly in our study. Also, it includes American missionary W.N Chambers’ letter to another American missionary, James Barton, dated April 15, 1909.

In addition, in the important and influential newspapers of the British press and then in the American press, how the 1909 Adana Events were interpreted and reflected to the public will be stated.

As well as the leading newspapers of American press, New York Herald and New York Times, British Newspapers; The Manchester Guardian, Courier, Daily News, Graphic, London Illustrated News, Globe, Time, Irish Times, Scottish, Belfast News, Freeman Magazine, Manchester Carrier are also part of the study.

Keywords: *Armenian, Adana, Rebellion, Complexity, Muşeg, Press*

GİRİŞ

1800’lü yılların sonu ve 1900’lü yılların başı Osmanlı Devleti için oldukça zor yıllar oldu. Bir taraftan içeride özellikle azınlıklar tarafından yürütülen faaliyetler ve çıkan isyanlar, diğer taraftan da Büyük Devletler’in Osmanlı Devleti’nin iç işlerine her geçen gün artan müdahalesi ile devlet büyük bir güç ve itibar kaybına uğradı. Osmanlı Devleti, 1897’de girdiği Yunan Savaşı sonucunda Büyük Devletler’in müdahalesi ile Girit’in muhtariyetini tanıdı. 1901 yılında Fransa, Midilli’ye asker çıkardı. 1902 yılında Makedonya isyanı çıktı ve Arap Yarımadası kaynamaya başladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin, devleti bu kötü gidişattan kurtarma çabası sonucu ilan edilen II. Meşrutiyet de ne yazık ki çare olamayarak, 13 Nisan 1909 günü, İstanbul’da 31 Mart Vakası olarak bilinen II. Meşrutiyeti ortadan kaldırmaya yönelik bir isyan meydana geldi. 14 Nisan 1909 tarihinde ise Adana’da Müslümanlar ve Ermeniler arasında haftalarca sürecek karşılıklı olaylar başladı.

A. 1909- ADANA OLAYLARI’NIN BAŞLAMASI

Cemal Paşa¹ hatıralarında, Adana vilayeti ahalisinin çoğunluğunu Türklerin oluşturduğunu belirtmektedir.² Türklerden sonra Ermeniler, daha sonra Araplar ve nihayet Rumların geldiğini söyleyen Cemal Paşa, toplam nüfusun 550 bini aştığını bunun yaklaşık 60 bininin Ermeni, 25 bininin Arap, 10-15 binin Rum, geri kalanın ise Türk olduğunu ifade etmektedir.³ Ancak bazı tarih araştırmaları göstermektedir ki Bizans İmparatoru

1 Asıl adı Ahmed Cemal olan Cemal Paşa, 1905 yılında binbaşı oldu. Ekim 1906’da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’ne üye oldu. 1908 Jön Türk ihtilâlinde sonra Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin askerî kadrosu içerisinde dikkati çekti, cemiyet tarafından İstanbul’da siyasi durumu kontrol altında tutmak üzere gönderilen on kişilik heyette yer aldı. Daha sonra kaymakamlığa terfi etti ve Hey’et-i İslâhiyye âzası olarak Anadolu’ya gönderildi. 31 Mart Vakası üzerine İstanbul’a gelerek Ayastefanos’ta Hareket Ordusu’na ve bu ordunun İstanbul’daki harekâtına katıldı. İstanbul’da durumun kontrol altına alınmasından sonra Üsküdar’da mutasarrıf olarak görevlendirildi. Cemal Paşa, Adana’da Ermenilerin çıkardığı olaylar üzerine (14 Nisan 1909) vali ve “*kuvve-i mürettebe*” kumandanı olarak oraya gönderildi. Olayların bastırılmasında ve sorumluların cezalandırılmasında görev yaptı. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cemal-pasa>, (son erişim tarihi: 30.04.2019)

2 Cemal Paşa, *Hatıralar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2017, s.380

3 Cemal Paşa, *Hatıralar* adlı eserinde, Adana vilayetinin Osmanlılardan çok evvel Türk olduğunu, Adana vilayetindeki Ermenilerin birçoğunun servet kazanmak amacıyla 19.yüzyılda Diyarbakır, Sivas ve Elazığ

tarafından 965'te tamamen ele geçirilen Çukurova'nın Müslümanlardan boşaltılan kale ve kasabalarına, çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Hıristiyan göçmenler yerleştirilmiştir. Ermenilerin Çukurova'ya geniş kitleler halinde göçü ise Bizans İmparatoru II. Basileios'un 1021-1022'de başlattığı Doğu Anadolu'yu ilhak siyasetiyle gerçekleşmiştir.⁴

Cemal Paşa'nın hatıralarına göre, Adana vilayetindeki Türk ve Ermeni halk birbirlerine güvenen, aralarında herhangi bir anlaşmazlık ve düşmanlık olmadan yaşayan iki millettir. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Adana'da kurulan bazı Türk cemiyetlere karşılık, Ermeniler de Hınçak ve Taşnak cemiyetlerinin şubelerini açtılar.⁵

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte, Ermeniler kendilerine verilen daha geniş özgürlüklerden faydalanarak, ülkeye kolayca silah ve mermi soktular. Eli kalem tutan her Ermeni, gerçeklerle ilgisi olmayan destanlar, şiirler ve hikâyeler yazdılar. Her yerde "büyük emellerinden" bahsetmekten geri durmadılar, Adana'da bağımsız bir Ermenistan Devleti kurma hayallerini saklamadılar. Sokaklarda, evlerde Ermeni ihtilal şarkıları söylendi. Ermeni ressamı Ermeni halkının ulusal duygularını kamçılayıcı resimler çizdiler. Bu resimler, kartpostallarda, sigara paketleri üzerinde kullanıldı. Böylece Ermeni halkını ayaklandırmak için her şey yapıldı. Osmanlı Devleti ise vicdan hürriyetine karışmamayı tercih ederek, gitgide büyüyen anarşi tehlikesini önleyemedi.⁶ Ermenilerin bu girişimleri Türkleri de kaygılandırmakta ve telaşlandırmakta idi. Üstelik Ermeni Başpiskoposu Muşeg'in davranışları, Adana'yı karış karış dolaşır Ermenileri Müslümanlar aleyhine kışkırtarak silahlanmaları için önyak olması, Adana'daki huzuru bozan başlıca nedenlerden biriydi.

1909 yılında Adana Ermeni delegesi olan Muşeg Efendi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kendini Adana Ermenilerinin adeta en büyük dini ve siyasi başkanı yerine koymakta idi. Muşeg Efendi ve etrafında toplanan Ermeniler, artık Türk boyunduruğundan çıkmanın yollarını aramakta ve bu istekleri gerçekleştirdikleri mitinglerde alenen ilan etmekteydiler. II. Meşrutiyet'in yarattığı özgürlük ortamından yararlanan Ermeniler, Muşeg başkanlığında silahlanarak, Avrupa'dan silah getirmeye başladılar. "Muşeg Efendi, 'Artık Ermenilerin silahlı olduğundan, bir daha 1864 kırımları gibi hadiselerden korkmayacaklarından, bir Ermeni'nin kılına hata gelirse buna karşılık on Türk mahvedileceğinden' uluorta bahsediyordu."⁷ Adana Türkleri, Muşeg'in bu sözleri ve gösterilerine ve ayrıca da Ermenilerin hızla silahlanmasına karşılık tedbir amaçlı silahlanmaya başladılar. Rusyalı Ermeni bir vaizin kilisede "1895 şehitleri" için intikam alınmasını salık vermesi üzerine Muşeg'in "İntikam, cinayete cinayet, silah satın alınız. 1895'teki her Ermeni'ye karşılık bir Türk" söylemleri üzerine, kilisede hazır bulunan bir Amerikalı misyoner kalkarak kiliseyi terk ediyordu.⁸

Adana'da yaşayan Ermeni gençlerinin hemen hemen hepsi ihtilalci görüşleri olan Muşeg'in etrafında toplanıyor, silah ve mühimmat satışı Ermeniler arasında aylardan beri devam ediyordu.⁹ Ermeni Başpiskoposu Muşeg Efendi'nin, Müslümanlar aleyhine yapmış olduğu propaganda ile Ermenilerin Müslümanlar tarafından öldürüleceği söylentilerini

taraflarından göç ettiklerini belirtmektedir. Asıl yerli Adanalı Ermenilerin ise, vilayetin kuzeyindeki Haçin (bugünkü Saimbeyli) kasabasıyla Kozan Sancağının merkezi olan Sis kasabasının birkaç köyünde ve İskenderun körfezi sahilinde bulunan Dörtöyl köyü ile çevresindeki birkaç köyde oturan Ermeniler olduğunu belirtir. Cemal Paşa, age, s.380

4 Mehmet Ersan(2015), "Rupeniler Dönemi'nde Kilikya Ermeni Krallığı ve Antakya Haçlı Princepsliği'nin Çukurova'da Hâkimiyet Mücadelesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.13, S.1, s. 83

5 Cemal Paşa, age, s.381

6 Salahi R.Sonyel (1987), "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908- Aralık 1909)", *Belleten*, C.51, S.201, s. 1267

7 Cemal Paşa, age, s.382

8 Sonyel, agm, s. 1268, Kamuran Gürün (2010), *Ermeni Dosyası*, İstanbul: Remzi Kitabevi, s.250

9 Salahi R. Sonyel (2009) *Osmanlı Ermenileri-Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, İstanbul: Remzi Kitabevi, s.343

çıkarması ve Müslümanlara karşı Ermenileri zorla silahlandırmaya çalışması olayların psikolojik ve eylemsel alt yapısını oluşturdu:

“ Ermeni murahhası Muşeg, maiyetinde 15-20 kadar Ermeni komitecisi olduğu halde bütün vilayeti ve nihayet bizim sancağı dolaşmış ve en kalabalık ve zararlı Ermenilerin yaşadığı Dört Yol'da bir müddet kalıp dinlenmiş, halkı türlü nutuklar söylemekle ayaklanmaya ve hükümete karşı kışkırtmıştır. Tam Kıbrıs'ın karşısında bulunan Dört Yol'un issiz iskelesine binlerce silah ve cephane çıkartarak buralarda pazarlarda satılan asker sergileri gibi silah sergileri kurdurmuş ve halkı mutlaka silah satın almaya zorlamış, onları İslamların kendilerini keseceklerine inandırmıştı.”¹⁰

Tüm bu yaşananlar, Ermeniler ve Türkler arasındaki gerginliği iyice tırmandırdı. 14 Nisan gecesi Adana'da bir Ermeni, karısını kaçırmaya çalıştıkları iddiasıyla iki Türk'ü silahla vurdu, bunun ardından tüm vilayet kargaşaya boğuldu.¹¹ 1908 yılında Cebel-i Bereket (Adana) Mutasarrıflığı'na getirilen Mehmed Asaf Efendi de Adana Olayları'nın birkaç Ermeni'nin iki Müslümanı öldürmesiyle başladığını iddia etmekte idi. İlk olaylar da bu cinayet üzerine çıktı. Vilayetin gönderdiği el altındaki kuvvetlere karşı Ermeniler bir elden ve bir dakikada ateş açarak birçok jandarma ve polisi şehit ettiler ve bu olaylara karşı silahlarını kapandı Türkler, Ermeni mahallesine yürüdüler. Böylece iki taraf birbirine girdi.¹²

Talat Paşa, anılarında Adana Olayları'nın Ermeniler tarafından başlatıldığını, daha sonradan bu olayların Müslüman halka mal edildiğini belirtmektedir. Talat Paşa'ya göre, Adana Olayları'nda Ermenilerin amacı, halk kitlelerinin bağnazlığını kışkırtarak kıyıma yol açmak, böylece Avrupa'nın dikkatini çekmek ve Kilikya'da bağımsız bir Ermeni Devleti kurmaktır.¹³

“Adana Olaylarından sonra Dâhiliye Nazırı oldum... Adana Olayları hakkındaki soruşturma belgelerini dikkatle inceledim. Olayların Ermeniler tarafından kışkırtılmış olduğu, soruşturma komisyonu olan Ermenilerin tanıklığıyla da doğrulanıyordu. Komisyon üyelerinden biri olan Agop Babikyan Efendi, bunu bizzat bana da itiraf etti.”¹⁴

Mehmed Asaf da Adana Olayları'nda Müslümanların sorumluluğunu şu şekilde iddia etmektedir:

“Adana meselesinden dolayı İslamların mesuliyet ve mahkûmiyetine gelince: İslamlar bütün varlıklarını hükümete emanet etmiş olduklarından olaydan önce mahalli idare, duyulan ve his olunanlar karşısında asayişini temin için sayısız müracaatla asker istediği halde, kuvvet gönderilmiş olsaydı ki iki tabur muntazam asker yeterdi, fesadı kaynatanların cüretlerine engel olarak, ne kan dökülür ve ne de koca soylu ve temiz bir milletin tarihine leke sürmek ve birçok suçsuzun idamına sebep olmak isteyen eller meydan bulabilir miydi? O halde acaba sorumlu kimdir? Bunu hamiyet ve vicdan sahipleri takdir ve tayin eylesin.”¹⁵

Lewy, konunun uzmanlarından biri olarak tanımladığı İngiliz yazar, H. Charles Woods'un¹⁶ görüşlerine yer vermekte ve Woods'un 1909 olaylarının sebebini ve

10 Mehmed Asaf, age, s.7

11 Sonyel, agm, s.1270

12 Mehmed Asaf, 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları, (Yay. Haz. İsmet Parmaksızoğlu), TTK Basımevi, Ankara, 1986, s.11

13 Talat Paşa'nın Anıları (Hazırlayan: Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s.18

14 Talat Paşa'nın Anıları (Hazırlayan: Alpay Kabacalı), age, s. 19

15 Mehmed Asaf, age, s.27

16 H.Charles Woods, 1911 yılında Londra'da yayınlanan *“The Danger Zone of Europe: Changes and Problems in the Near East”* adlı kitabın yazarıdır. Woods, bu kitapta, Adana Olaylarına ayrıntılı bir şekilde yer vermiş, yaşanan Olayların Ermenilere yönelik olarak bir katliam olduğunu belirtmiştir. Ermenilerin, 1909 Olaylarında, evlerini ve kadınlarını *“kana susamış adamlardan”* korumak için hareket ettiklerini ve bu nedenle eylemlerinde suçlu olamayacaklarını ifade etmiştir. H.Charles Woods, *The Danger Zone of Europe: Changes and Problems in the*

İngiliz Resmi Belgeleri Ve İngiliz Basınında Adana Olayları-1909 İngiliz Resmi Belgeleri ve İngiliz Basınında Adana Olayları-1909

sorumlularını yorumladığı cümlelerin altını çizmektedir:

“Woods’a göre, 1909 Olaylarının sebebi; Müslümanları öfkeleniren eşitlik konuşması, her iki dinin liderlerinin aşırı tutumları, Ermeni cemaatinin çok küçük bir bölümünün biraz aptalca davranışlarından kaynaklanıyordu. Aynı zamanda, devlet yetkilerinin katliamların gerçekleştiği bölgedeki zayıflığı ve ihmali önemli bir etken oluşturmaktaydı.”

Lewy, olay yerindeki bir başka gözlemci diyerek adını eserinde paylaşmadığı kişinin, Adana çevresindeki köylerde gerçekleşen cinayetlerin çoğunu, Ermenilere ödünç para veren ve Ermenilerin tefecilik yapmalarına kızmış olan Kürtlere yüklediğini de ayrıca belirtmektedir.¹⁷

Enver Ziya Karal, “14 Nisan 1909’da ilk olarak başlayan 1909 Adana Olayları, 31 Mart 1909 Ayaklanması gibi askeri bir ayaklanma değildir” demektedir. O’na göre, olaylar, Ermeniler ve Müslümanlar arasında karşılıklı bir iç savaştır. Ermeniler, Meşrutiyet’in duyurulması ile birlikte gelişen özgürlük ortamı içinde bu özgürlükten faydalanarak silahlanmaya başladı ve Adana’yı merkez haline getirdiler. Silah taşımak, özgürlük icabı sayıldığından Ermeni gençleri tabanca satın alarak, ayrıca Kıbrıs’tan mavzer, bomba ve dinamit gibi silahlar ve yıkıcı maddeler getirerek, Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki ilişkilerin bozulmasına etkide bulundular.¹⁸ Adana eşrafı ve ayarı Ermenilerin silahlanmasını müteakip örgütlenmeye başladı.

Karal, Olayların başlamasını şu şekilde ifade etmektedir:

“ 26 Mart’ta Mersin’de, “Sivas’ın Timur Tarafından Tahribi” adını taşıyan bir oyun sergilendi. Bu oyun Ermeni propagandası içerikli, Ermenileri birlik olmaya çağıran ve bağımsız bir Ermenistan kurulacağı müjdesini veren bir oyundu ve yakında başka bir bölgede bir Ermeni Krallığı kurulacağına müjdesini veriyordu. 31 Mart Olayı’ndan bir gün sonra da bir keşişin öldürülmesi yüzünden Müslümanlarla Ermeniler birbirlerine silah sıkmaya başladılar. Vali ve komutan, ellerinde kuvvet bulunmadığından duruma seyirci kaldılar. Daha sonra redifler silahaltına alındı ise de bu durum ortalığı daha da kızdırdı, çünkü silah depoları halk tarafından yağma edildiği için kimin redif olup olmadığını anlamak çok güçleşmişti.”¹⁹

Mehmed Asaf da olaylar esnasında Türklerin silah ve asker durumuna aşağıdaki gibi değinmektedir:

“Bahçe kaymakamı Sait’ten aldığım telgrafta da “ Kargaşa olağanüstü taşkınlıklarla sürüyor, insanlar kesiliyor, evler yakılıyor hepimizin yaşamı tehlikededir. Güvenlik kalmamıştır. Bugün akşama değin en az 20 asker ve silah gönderilmediği halde Hristiyanların saldırısı ile ne can ve ne de mal kalacaktır. Bütün Müslümanlar sarılmıştır” diyordu. Hâlbuki elimizde asker yoktu. Olan jandarmaya, kaçak rediflerden mümkün olanı ekleyerek güvenliği sağlamaya çalışıyorduk.”²⁰

1909’da Adana’dan, Amerikalı misyoner W.W. Peet’e gönderilen imzasız yazıda, “Türk hükümetinin bu ayaklanmayı bastırmaya gücü varsa da bunu olayların başlangıcında asla kullanmamış ve sorumluluk almamıştır” denmektedir.²¹ Bu sırada bazı fesatçıların çıkardığı “Ermenilere karşı harekete geçmek için hükümetin emri var, Vali bu emri saklıyor” söylentileri olayları şiddetlendirdi ve Adana ve dolaylarında günlerce süren sokak

Near East, 1911, London, s.167

17 Lewy, age, s.35

18 Enver Ziya KARAL(1996) *Osmanlı Tarihi IX. Cilt, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı*, Ankara: TTK Yayınları, s.95

19 Karal, age, s.96

20 Mehmed Asaf, age, s.40

21 FO. 195/2306, s.134 (19 Nisan1909)

çatışmalarına ve yangınlara sebep oldu. Daha sonra olaylar tam da yatışmaya başlarken, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesi, İngiliz savaş gemilerinin Mersin Limanı önlerine gelmesi olayların tekrar başlamasına sebep oldu. Bu sefer Adana'da çıkan olaylar sonrası asayiş tekrar kurmak için Adana'ya gönderilen askere, Ermenilerin ateş etmesi sonucu tekrar çatışma meydana geldi. Karal'ın ifadesine göre, resmi kayıtlara göre 7 bin kadar Ermeni ve bunun yarısı kadar da Müslüman Adana Olayları'nda öldü.²² Lewy ise, çoğu Ermeni olmak üzere tahmini 20 bine yakın ölümün gerçekleştiğini iddia etmektedir.²³

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki, Adana Olayları ile ilgili belgelerin tasnifi ile hazırlanan "Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları 1" adlı eserde, yabancı kaynaklardaki resmi yazışmalara göre ise, Müslümanlardan 1.924 ölü, 533 yaralı ve Ermenilerden 1.455 ölü, 382 yaralı bulunmaktadır ve 20-30 bin gibi ifade edilen rakamlar gerçeği yansıtmamaktadır:

*"...Adana Vukuatı hakkında Meclis-i Mebûsânca geçende vâki olan istizâhât esnasında hâdisât-ı mezkûrede Ermenilerden yirmi-otuz bin kişi telef olduğu mebûsândan bir zât tarafından iddia olunması üzerine sebk eden istilâma cevaben Adana Vilâyeti'nden bu kere alınıp sureti leffen irsâl kılınan telgraftâmede nerelerde ne mikdar maktûlîn ve mecrûhîn bulunduğu beyân ve suret-i kat'iyede tayin-i mikdar edilmesi ta'mik-ı tahkikât ve tedkikâta mütevakıf ise de şimdilik icra olunabilen tahkikâta nazaran min haysül-mecmû ahali-i Müslime'den 1.924 maktûl ve 533 mecrûh ve ahali-i gayr-ı müslimeden 1.455 maktûl ve 382 mecrûh vuku bulduğu ve dâhil-i vilâyetdeki Ermenilerin zükûr ve inâs nüfus-ı umumiyesi 48.447 kişiden ibaret olmasına nazaran yirmi-otuz bin Ermeni'nin telef olduğuna dair olan iddianın her hâlde hakikatden pek ba'îd bulunduğu dermiyân kılınmış ve tahkikât ve tedkikâtın ta'mik ve tesrî'i ile mikdar-ı hakikînin bir gün evvel tayin ve iş'ârî vilâyete cevaben tebliğ olunmuş olmakla ol bâbda"*²⁴

Görülüyor ki Adana Olayları, Muşeg'in emriyle Ermeniler tarafından başlatılarak, Adana çevresindeki Tarsus, Hamidiye, Misis, Erzincan, Dörtöyl ve Azizli'ye sıçrayarak yayıldı. O sırada Adana Vilayetinde Vali Cevat Bey, Fırka kumandanlığında Ferik Mustafa Remzi Paşa, Cebel-i Bereket Sancağında ise Asaf Bey adında bir mutasarrıf bulunmakta idi. Vilayet merkezindeki hükümet, maalesef giderek büyüyen ve tehlikeli hale gelen olaylar karşısında Türkleri silaha sarılmaya ve ayaklanmaya davet ederek olayların başlamasında değil ama büyümesinde rol oynadılar.

*"Dörtöyl Ermenilerinin Erzincan üzerine yürüdükleri doğrudur. Ermenilerin maksadı Cebel-i Bereket sancağındaki Türkleri katletmektir. Fakat bir mutasarrıfın odasında oturarak ahaliyi başıboş harekete davet etmesi katiyen affolunabilir cinayetlerden değildir. Çünkü kendisini tehlikede gören halk, saldırganların yalnız silahlı olanlarına değil, kadın, ihtiyar ve çocuk gibi silahsız olanlarına da saldırmaya kalkışabilirdi. Nitekim böyle oldu."*²⁵

Mehmed Asaf, olaylar başladıktan sonraki gelişmeleri aşağıdaki gibi ifade etmektedir:

*"... Sözün kısası bu olay öyle bir deniz dalgası haline geldi ki, bir taraftan Ermeniler, Türk kitlelerine yüklenir ve kırılarak geri çekilir, diğer taraftan Türkler Ermeni yığınaklarına hücum eder ve kırılarak dönmeye mecbur olurlardı."*²⁶

Neticede, Adana vakası, patlak verinceye kadar yapılan tahrikât dolayısıyla Ermenilerin suçlu olduğu, patlak verdikten sonra da duruma hâkim olamamak, üstelik Müslüman

22 Karal, age, s.96-97

23 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres In Ottoman Turkey-A Disputed Genocide*, The University of Utah Press, 2005, s.35

24 BOA. DDH. MKT.2807/40, ayrıca bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı(2010), *1909 Adana Olayları 1*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, s. 95-97

25 Cemal Paşa, age, s.384

26 Mehmed Asaf, age, s. 14-15

halkı kavgaya sevk etmek sebebi ile mahalli yönetimin suçlu bulunduğu olaylardır. Ancak, tek taraflı bir katliam olmayıp, Ermeniler ve Müslümanların silahlı olarak karşılıklı çatışmasıdır.²⁷

Cemal Paşa, o zaman ki Adana yönetiminin olayların başlamasına fırsat vermeden, Ermeni Başpiskopos Muşeg Efendi'nin ve yordakçılarının, ayrıca Türkler içinden de İslam ahalisinin ayaklanmasına ön ayak fesatçıların hakkında derhal kanuni soruşturma başlatılmasını ve sorumluların yakalanarak cezalandırılması gerektiğini fakat böyle bir cüreti ve icraatı uygulayacak bir hükümetin maalesef İstanbul'da dahi var olmadığını belirtir.²⁸ Ermeniler ve Türkler arasındaki olaylar tırmanırken ve karşılıklı mücadele sürerken Adana Hükümeti'nin olayları durdurmak ve yağmayı önlemek için hiçbir şey yapmadığı ifadeleri 19 Nisan 1909 tarihinde Adana'dan Mr. Peet'e gönderilmek üzere yazılan isimsiz bir belgede yer almaktadır.²⁹

Adana'da meydana gelen olaylar can ve mal kayıplarına aynı zamanda da evlerin, dükkânların, okul ve bazı kiliselerin yıkıma uğramasına sebep oldu. Olaylar, hükümetin örfi idare ilan etmesiyle sonlandırıldı. Hükümet olaylardaki zararları gidermek için öncelikle bölgeye tıbbi yardım ulaştırdı. Ardından evsiz barksız kalan insanlar için çadırlar kuruldu. Olaylardan sonra açlık her yerde kol gezerek en büyük sorunlardan biri haline geldi. Bu nedenle açlıktan kaynaklanan ölümleri durdurmak için halka ekmek ve un dağıtıldı. Bu yardımlarda Osmanlı Hükümeti'nin yanı sıra İngiltere, Amerika gibi yabancı devletlerin yanı sıra misyoner kuruluşlarının da katkısı oldu. Öksüz ve yetim kalan çocuklar için yetimhaneler tesis edildi. Osmanlı Hükümeti bir taraftan yaraları sarmaya çalışırken diğer taraftan bir daha böyle olayların yaşanmaması için halkın elindeki silahları topladı.³⁰

B. ADANA OLAYLARI SONRASINDAKİ YARGILAMALAR

İstanbul Hükümeti 2 Mayıs 1909'da Adana ve çevresinde yaşanan olaylar nedeni ile Meclis-i Mebusan'dan sıkıyönetim kararı çıkardı. Tekirdağ Milletvekili Agop Babikyan, Kastamonu Milletvekili Yusuf Kemal Tengirşenk, Şura-yı Devlet Başkâtibi Arif Bey ve Yargıç Musdikyan Efendi'den oluşan bir soruşturma komisyonu Adana'ya gönderildi. Aynı zamanda hükümet, tahkikat yapmak üzere Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi Reisi Faik Bey ile Selanik Adliye Müfettişi Artin Efendi'yi Adana'ya yolladı. Faik Bey ve Artin Efendi, tahkikat sonrasında hazırladıkları raporu, Adana Divân-ı Harb-i Örfi Mahkemesi'ne sundular. Rapora göre, olaylardan önce ve sonra vazifelerini layıkıyla yerine getirmedikleri gerekçesiyle Adana Valisi Cevat Bey, Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Asaf Bey ve Mustafa Remzi Paşa suçlu bulunarak, görevlerinden uzaklaştırıldılar.³¹

Lewy, 1 Mayıs 1909'da "*katliam suçlularını*" yargılamak için Meclis-i Mebusan'ın oy kullandığını ve bu oylama sonucunda cinayetten ve isyana teşvik etme suçundan 50 Türk'ün ölümüne mahkûm edildiğini böylece Müslümanların Hristiyanları öldürmek suçundan ilk defa ölüm cezası aldıklarını ifade etmektedir. Bu 50 Türk'ten 20'sinin asıldığını 5 Ermeni'nin de yine aynı sebepten mahkûm edildiğini fakat muhtemelen bu 5 Ermeni'den 3'ünün masum olduğunu iddia etmektedir.³² Olayların sonucunda Muşeg'in kaçtığını da belirtmektedir.³³

27 Gürün, age, s.253-254

28 "*Hürriyet demek, anarşi demek olmadığını halka anlatmak hükümetin en birinci görevidir. Ne yazık ki Türkiye'de 1908 senesinin son üç ayıyla, 1909 başlarında böyle bir hükümet yoktu.*", Cemal Paşa, age. S.382

29 FO 195/2306, s.139 (19 Nisan 1909)

30 Nejla Günay (2009), "1909 Adana Olaylarından Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları", *Akademik Bakış*, C.2, S.4, s.121

31 Ali Karahan, "1909 Maraş Olayları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.IV, S.XI, Mayıs, MMXVII, s.164

32 Adana'daki Divan-ı Harpler tarafından mahkûm edilenlerin ayrıntılı döküm listesi için bkz. BOA, BEO.353-5/265082/3, ayrıca bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı(2010), *1909 Adana Olayları 2*, Ankara, s.199-237

33 Lewy, age, s.35

Cemal Paşa ise, olaylar sonrası yargılananlardan aynen şu şekilde bahsetmektedir:

"...Adana'ya gelişimden dört ay sonra yalnız Adana şehrinde, Harp Divanı mahkûmlarından otuz Müslümanı idam ettirdiğim gibi ondan iki ay sonra da Erzincan kasabasında on yedi Müslümanı idam ettirdim. Bunlarla beraber yalnız, bir Ermeni idam olunmuştur. İdam olunan Müslümanlar arasında Adana'nın en eski ve en zengin ailelerine mensup gençler bulunduğu gibi Bahçe kazası müftüsü de vardı..."³⁴

Ancak Cemal Paşa'nın olayların baş sorumlusu olarak gördüğü Muşeg Efendi olaylar sonrası kaçtığı için Divan-ı Harp tarafından gıyabında idam cezası verilse de infazı gerçekleşmedi. Muşeg Efendi, Ermeni ruhani memurlarına gayrimeşru siyasi içerikli tamimler göndermesi, bölgedeki gezileri sırasında kiliselerde verdiği vaazlarda Ermenileri Müslümanlar aleyhine kışkırtarak silahlanmaya zorlaması, her yerde ayaklanma olacağını ve Avrupa devletlerinin Ermenileri koruyacağını söyleyerek 12 saat sürecek bir direnişe göre hazırlık yapılması yönünde tembihte bulunması, dışardan binlerce silah getirterek dağıttığının şahitlerin ifadeleri ve ele geçirilen bazı belgelerle sabit olması gibi somut deliller nedeniyle mahkûm edildi.³⁵

24 Mayıs 1909 tarihinde Tanin gazetesinde "Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa İle Mülakat" başlıklı yazıda yabancı ve özel kaynaklardan alınan malumata göre Adana Olaylarında vefat eden Ermenilerin miktarı 20-30 bini buluyor.³⁶ Hâlbuki yerel hükümetin verdiği malumata göre kayıpların miktarı 3 bini geçmiyor. Buna dair değerlendirmeniz nedir? sorusuna Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa aynen şu cevabı vermektedir:

"...Hakikat meydana çıkıncaya kadar şunu söyleyebilirim ki Adana vilayetinde 40 bin kadar Ermeni vardır. Bunların 20-25 bini hiç karışıklık bulunmayan havalide bulunurlar. Geri kalan büyük kısmı da Lazkiye filan gibi yerlere firar etmişlerdir. Uyguladığımız tedbir üzerine memleketlerine dönmektedirler. Bu halde nasıl olup da o kadar çok Ermeni katledilebileceğini anlayamıyorum. Hiçbir gizli fikre kapılmaksızın sırf hakikati meydana çıkartmak maksadıyla hareket ettiğimiz için tahkikatın neticesine intizar edilmesini daha uygun bulurum. Tahkikat için 4 heyet tertip ettik. Bunlar kol kol geziyorlar. Karışıklık zuhur eden her kasabaya girecekler. Nüfus defterlerini soruşturacaklar, tahkik edecekler." Bu gazete haberinde Ferit Paşa, Divan-ı Harp 'in kurulduğunu, olaylar sonrasında 180 kişinin tutuklandığını, bunların 120'sinin İslam, 60 kadarının Hıristiyan olduğunu belirtmektedir. 8-9 kişi hakkında idam kararının verildiğini, yersiz yurtsuz kalan insanlar için de 30 bin lira tahsis edildiğini verildiğini söylemektedir. Hastalara bakmak için 15 doktor görevlendirildiğini, Ermeni ve diğer gayri-Müslimlerin gönderdiği doktorları da kabul ettiklerini, ayrıca lazım gelen ilaçları yolladıklarını da belirtir. "Evsizleri yerleştirdik, çadırlar kurduk, ne mümkünse yaptık ve yapacağız." Buna ek olarak, aynı mülakatta Ferit Paşa, Kerkük mutasarrıfı Abdullah Kazimi'nin Adana'ya ve İzmir'e ile gittiğini ve şüpheli kimselerle görüştüğünü, Adana'daki aynı olayların İzmir'de de tertip edildiğini ancak bu olaylara izin verilmediğini de sözlerine ekler.³⁷

C- İNGİLİZ BELGELERİNE GÖRE ADANA OLAYLARI

Adana Olayları, İngiliz resmi yazışmalarında önemli bir yer tutmaktadır. Bu yazışmaların çoğu, Adana Olayları'nın çıktığı esnada Mersin'de görevli bulunan ve olayların çıkması üzerine eşi ile birlikte Mersin'den Adana'ya gelen İngiliz konsolos vekili Doughty Wylie'nin

³⁴ Cemal Paşa, age, s.386

³⁵ BOA, BEO.3621/271525/3, Ayrıca bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (2010), 1909 Adana Olayları 2, ss. 29-30

³⁶ Adana'daki İngiliz konsolos yardımcısından 21 Nisan 1909 tarihinde İngiliz Başkonsolosluğu'na gönderilen resmi raporda ölenlerin sayısı tahmini olarak 15bin ve 25bin kişi arasında verilmiş ve eğer varsa bunların çok azının Müslüman olduğu iddia edilmiştir.

³⁷ Tanin, "Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa İle Mülakat" , 24 Mayıs 1909

İstanbul'daki İngiliz Başkonsolosluğu'na olayları kendi izlenimlerine göre kaleme aldığı yazışmalardır.³⁸

Bu yazışmalardan tematik olarak bahsetmek gerekirse, öncelikle, Doughty Wylie'nin Adana'ya trenle seyahati esnasındaki ve akabinde Adana'ya vardktan sonraki izlenimlerini ele almak mümkündür. Doughty Wylie, Adana Olayları'nın başladığı 14 Nisan 1909'dan itibaren, yaşadıklarını şöyle ifade etmektedir:

"Başkonsolos yardımcısından İngiliz konsolosluğu vekiline,

14 Nisan 1909'da İngiliz dış işleri temsilcisi Mr. Trgpai'den Adana'da tehlikeli bir durum olduğuna dair bir rapor aldım. Mektupta bazı cinayetler olduğu ve tüm dükkânların kapatıldığı yazıyordu. Adana'ya gittim. Bazı katliamların eli kulağında olduğumu bildiğim için karımı da yanıma aldım. Trende bir ölü ve az sonra da trenden kaçan mültecileri gördük. Bu kişiler trende onları öldürmek üzere bulunan bir adamın varlığından bahsettiler. Bunun üzerine iki Türk askerinin kaçan mültecileri tehdit ettiğini gördüm. Beni görür görmez bu tutumlarını terk ettiler."³⁹

"...Amerikan misyonerlerinin bulunduğu merkezin etrafında daha çok yangın vardı. Merkeze gittiğimde burada iki okul güvenli gözüküyordu. Ancak daha sonra buraya gittiğimde okuldaki muhafızlardan birinin kaybolduğunu gördüm. Yaşanan olaylara vali (Cevat Bey) ve kumandan Ferik Bey kesinlikle bir şey yapmadı. Ayrıca Ermeniler, bir İngiliz ve Amerikan misyonerin kayıp olduğunu ve bunları bulmak için validen 50 adam ve bir at istediğini söylediler. Tüm bu olaylar yaşanırken Adana tarifsiz bir hengâme içinde ve Ermenilere yönelik olarak ağır bir çatışma içindeydi. Türk semtlerine gittiğimde Türk ve Ermeniler çatışmaya devam ediyordu. Vali ve Ferik Bey'e bu katliamı durdurmalarını aksi takdirde bir gemi istediğimi ve sorumluluğun onlara ait olacağını söyledim. Ermeni bölgesini düzenli askeri birliklerle ve yetkililerle çevreleyerek korumaları gerektiğini söyledim. İçeriye giriş ve çıkışları yasaklamalarını ve sokaklarda devriyelerin gezmesi gerektiğini, insanların evlerine dönmelerini sağlamalarını belirttim. Adana'daki Gregoryen Ermenilerin piskoposunun Adana'ya geri döneceğinin haberinin duyulması üzerine birçok Türk bana bu adamın problemlerin başlamasının ana kaynağı olduğunu söylediler. Dikkate değer Ermeniler de Mr. Chambers vasıtasıyla bu adamın dönüşünde yaşanabilecek olaylardan korunmanın yolu olup olmadığını bana sordular. Korktukları şey tekrar ortalığın karışmasıydı. Mersin'deki dış işleri temsilcisine telgraf çekerek onu karşılamasını ve karaya ayak basmasını engellemesini söyledim. Mersin mutasarrıfına da bu adamın Adana'ya gelmesini yasaklamasını söyledim."⁴⁰

"...Evet, Hınçak örgütü bir kısım Ermeni'yi temsil ediyordu bu doğru, Ayrıca bir Ermeni'nin iki Türk'ü öldürdüğü de doğru ve evet beyhude bir böbürlenme ve sözlü kışkırtma da vardı. Ama bu geniş yıkımın Türklerin tarafından da gizli bir hazırlık olmadan yapılabileceğini düşünmüyorum. Katliam aynı gün yaklaşık aynı saatte çok uzak yerlerde başladı. Adana'daki makam ve merciler planlanan katliamı biliyorlardı. Adana'ya vardığımda moral bozukluğu yaratan şey Vali Cevat Bey'in güçsüzlüğü ve Türk General Ferik'in gösterdiği acımasız korkaklıktı. Oysaki olaylara ilk saatte müdahale etseydi, fanatik grupları dağıtmak için yeterli olurdu."

Adana yerel yönetiminin olayların önlenmesinde yetersiz kaldığı düşüncesi, Cemal

38 Doughty Wylie, Türkiye ile 1896'da askeri diplomat olarak gittiği Girit'te tanışmıştır. 1906 yılında İngiliz konsolos yardımcısı olarak Konya'da ve Mersin'de bulunmuş, 1909 yılında Mersin'de görevliken patlak veren Ermeni olayları üzerine Adana'ya gitmiş, silahların patladığı, evlerin yakıldığı bir ortamda sokağa çıkarak kendini olayların ortasına atmış ve bu sırada yaralanmıştır. Adana'da yaşadığı ve tanıklık ettiği olayları İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne rapor etmiştir. Adana'daki hükümet görevlileri ve Amerikalı misyonerlerle yakın temas kurmuş, eşi de yaralı olan Ermenilerin toplandığı hastanelerde hemşirelik yapmıştır.

39 FO 195/2306, s.98 (21 Nisan 1909)

40 FO 195/2306, s.100 (21 Nisan 1909)

Paşa ve Doughty Wylie tarafından belirtilen ifadelerde ortaklık göstermektedir. Çünkü Cemal Paşa da, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Adana Olayları'nın başlamasında değil fakat büyümesinde Adana yerel yönetimini suçlamaktadır.⁴¹ 19 Nisan 1909 tarihinde imza ve isim bulunmadığı için kimden gönderildiği belli olmayan ancak yine de İngiliz resmi arşivlerinde yer bulduğu için burada bahsetmek mecburiyetinde olduğumuz aşağıdaki yazışma, olayların başlama nedenini ve sorumlularını değerlendirmektedir:

"Mr Peet'e,

"...bu mücadelenin kesin nedenini bilemiyoruz. ...Ermeniler kendilerini savunmak için umutsuzca savaştılar ve Müslümanları öldürmede başarılı olduklarında Türklerin öfkesi arttı. Olaylardan iki gün önce, üzüm bağlarından birinde, Müslümanlarla Hristiyanlar arasında bir kavga yaşanmıştı. Silahlı vuruşma başladı ve kin yükseldi, 12 Nisan Pazartesi günü Türkler tarafından vurulan ve tehdit edilen bir Ermeni rakiplerinden birini öldürdü ve ikisini yaraladı. Bu Ermeni Mersin' e kaçtı. Böylelikle Türkler tehdit edici bir tutum sergilediler ve Ermenilere büyük bir panik yaşattılar. Öldürülen Müslüman Türkler tarafından bir meydana sürüklendi ve bir meydan okuma amacıyla orada bırakıldı. 14 Nisan sabahında Türklerin Ermeniler arasında bir katliam yapılacağı söylentisi yayıldı. Bir kendini savunma gösteri olarak Hristiyan evlerinin çatısından havaya yayılım ateşi açıldı. Ve Türkler Ermenilerin bu hareketini ezilmesi gereken bir isyan olarak algıladı."⁴²

İngiliz Başkonsolosluğu'na gönderilen raporlarda, olaylarda neler yaşandığına ilişkin bazı Amerikan misyonerlerinin yazıları da yer almaktadır. Bu misyonerlerden birisi William N. Chambers'dır.

" W.N Chambers'tan Barton'a,...24 saattir şehir terör içinde. Şehrin değişik yerlerinde 5 veya 6 yangın çıktı. Dükkânlar yağmalandı. Çok sayıda insanın öldürüldüğü rapor edildi. Hem Müslüman hem Hristiyan ihtimal dâhilinde 200-300 kişi öldü."⁴³

Doughty Wylie, 2 Mayıs 1909 tarihinde yazmış olduğu raporda ise, , Adana'da geçirdiği süre içinde yaptığı araştırma sonrasında olayların karşılıklı meydana geldiğini, Müslümanların Ermenilere, Ermenilerin de Müslümanlara karşı zor kullandığı izlenimini İstanbul'daki İngiliz Başkonsolosluğu'na iletmektedir.

"...Kasabadaki her Türk, Ermenilerin yabancı müdahalesini çekmek için kendi evlerini yaktıklarına ikna edilmiş. Ermenilerin Müslümanlara katliam yaptıklarını anlatan korkunç hikâyeler anlatıyorlar. Bazı yaralıların ve cesetlerin yakıldığı doğru, birçok kişi kuyulara atıldı, birçok öfkeli eylem oldu ama bence bunların çoğu her zaman için azınlık olan Ermeniler tarafından yapılmış olamaz. Tabi ki istisnalar mevcut."⁴⁴

Doughty Wylie tarafından İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne gönderilen 7 Mayıs 1909 tarihli raporda, Olayların ikinci kez başlamasının nedenleri ile ilgili olarak da, Türk hükümeti tarafından sorumluluğu Ermenilere yükleyen açıklamalar anlamsız ve inanması zor bulunmaktadır. Doughty Wylie'ye göre, Olayların ikinci kez başlamasının sebebi Ermeniler tarafından planlanan bir komplo ise bu iddianın kanıtlanması gerekmektedir:

" Katliamın ikinci kez başlaması ile ilgili bana yeni bir açıklama yapıldı. Bu açıklamaları henüz anlamlandırabilmiş değilim. Açıklamaya göre, olaylar, "olaylara neden olmakla suçlanan Rumeli askeri birliklerinin" geldiği gece meydana geldi. Bu açıklamaya hiçbir zaman inanmadım. Rumeli askeri birlikleri, geldikleri zaman şehrin istasyon ve kamp alanı arası ile tanıştılar. Ermeni bölgesi hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı. Açıklama şu ki, Rumeli

41 "Hürriyet demek, anarşi demek olmadığını halka anlatmak hükümetin en birinci görevidir. Ne yazık ki Türkiye'de 1908 senesinin son üç ayıyla, 1909 başlarında böyle bir hükümet yoktu.", Cemal Paşa, age. s.382

42 FO 195/2306, s.133-134 (19 Nisan 1909)

43 FO 195/2306, s. 119 (15 Nisan 1909)

44 FO 195/2306, s.183 (2 Mayıs 1909)

birliği askerleri çadırlarını kurarken Ermeni Bölgesinden askerlere ateş açıldı. Askerlere bu silahların Ermeni devrimciler tarafından ateşlendiği söylendi. Sokaklar birden taraflarla karıştı. Kimin dost kimin düşman olduğunu ayırt etmek çok zordu...”⁴⁵

Mehmed Asaf ise Doughty Wylie'nin söylediğinin aksine olayların tekrar başlamasından Ermenileri sorumlu tutmaktaydı: *“Artık Ermeni hadisesi sancağımızda sona ermiş idi. Fakat Adana’da yeniden başladı. Çünkü oradaki askerler Ermeni mahallesine girerken yeniden ateşe başladılar ve askere hayli yaralı ve ölü verdirdikleri gibi, şehri de birçok yerlerinden yakarak, yeniden bir kargaşaya sebep oldular. Bu hareketle güya İslamları bir kat daha suçlu göstermek istediler.”⁴⁶*

İngiliz resmi yazışmalarında dikkati çeken bir konu da, Adana Olayları’nda ölen insan sayısı ve olayların niteliğine dair yazılan ifadelerdir. 10 Mayıs 1909 tarihinde Doughty Wylie'nin İngiliz Başkonsolosluğu’na yazdığı metinde, Amiral Sir Assheton Curzon Howe ve Captain Thursby'nin 10 Mayıs 1909 tarihinde Adana’ya ulaştıkları ve Adana valisi ile olaylar hakkında görüştükleri belirtiliyor. Amiral 'in olaylarda kaç kişi öldüğünü sorması üzerine Adana valisinin 15 bine yakın kişinin öldüğünü ve bunlardan çoğunun Türk olduğunu söylediği iddia edilmektedir. Ayrıca yazışmada Adana valisinin, Olayların bir katliam değil karşılıklı çatışma olduğunu söylediğinin altı çizilmektedir.⁴⁷ 2 Mayıs 1909 tarihinde Doughty Wylie, İngiliz Başkonsolosluğu’na olayların karşılıklı cinayetlere sebep olduğunu söylemektedir:

“...Kasabadaki her Türk, Ermenilerin yabancı müdahalesini çekmek için kendi evlerini yaktıklarına ikna edilmiş. Ermenilerin Müslümanlara katliam yaptıklarını anlatan korkunç hikâyeler anlatıyorlar. Kuyuları ölü bedenlerle zehirledikleri yaralı adamları diri diri yaktıkları ve kadınlara mezalim yaptıklarına dair hikâyeler... Bazı yaralıların ve cesetlerin yakıldığı doğru, birçok kişi kuyulara atıldı, birçok öfkeli eylem oldu ama bence bunların çoğu her zaman için azınlık olan Ermeniler tarafından yapılmış olamaz. Tabi ki istisnalar mevcut. 500 ila 3000 arasında insan 2.Adana katliamında öldü.”⁴⁸

Yazışmalara dair son olarak, Doughty Wylie'nin Adana yerel yönetiminin olaylara nasıl baktığına dair izlenimlerini paylaştığı 1 Mayıs 1909 ve 2 Mayıs 1909 tarihli raporlara yer verecek olursak, Doughty Wylie'den, İstanbul'daki başkonsolosluğa gönderilen raporlarda, vali-general gibi Türk yetkililerinin Adana Olayları'nın çıkışında kesin olarak bir Ermeni kumpasının var olduğuna inandıkları ve bundan Hınçak komitesini sorumlu tuttıkları belirtilmektedir. Türk yetkililerinin, Hınçak Komitesi'nin amaçlarını,

1. Türk yetkililere suikast düzenlemek,
2. Askerleri öldürmek,
3. Öldürebilecekleri kadar Müslüman öldürmek,
4. Dış güçlerin koruması altında kendilerini bağımsız bir cemiyet yapmak” şeklinde sıraladıkları belirtilmektedir.⁴⁹

D. İNGİLİZ BASININDA 1909 ADANA OLAYLARI

İngiliz basını, Adana Olayları'ndan “massacre” veya “slaughter”⁵⁰ yani katliam olarak

45 FO 195/2306, s.235-236 (7 Mayıs 1909)

46 Mehmed Asaf, age, s.15

47 FO 195/2306, s. 252 (10 Mayıs 1909)

48 FO 195/2306, s. 183 (2 Mayıs 1909)

49 FO 195/2306, s. 188 (1 Mayıs 1909)

50 *The Graphic*, 3 Haziran 1909, s.15

bahsetmektedir.⁵¹ Basında yer verilen haberlerde, “Anadolu’da Hıristiyanlar Katlediliyor”, “Çok Sayıda Hıristiyan Öldürüldü”⁵², “Tarihin En Acımasız Katliamı” gibi manşetler ile Ermenilerin Türkler tarafından katledildiği algısı yaratılmak istenmektedir.⁵³ Olaylardan sonra görgü tanıkları olarak belirtilen kişilerden “Kurtulanların Korkunç Hikâyeleri” gibi başlık içeren yazılarla yabancı kamuoyunda Müslüman ve Türklük karşıtı bir algı oluşturulmaya çalışılmaktadır.⁵⁴ Bunun yanı sıra, 25 misyonerin bu olaylarda öldürüldüğü, İngiliz elçisinin yaralandığı ve binlerce Ermeni’nin öldürüldüğü ve yaralandığı, Ermeni ve Hıristiyan evlerinin, kiliselerinin, dükkânlarının ve fabrikalarının yakıldığı belirtilmektedir.⁵⁵ Ayrıca, Adana’daki resmi yetkililerin verdikleri bilgilerin yanlış ve taraflı olduğu ve olayların sorumluluğunu haksız olarak Ermenilerin üzerine attıkları iddia edilmektedir.⁵⁶ Ermenilere yönelik katliamın bütün vilayeti ve çevresini sardığı, terörün her yerde kol gezdiği, hükümetin ise güçsüz ve olayları bastırmakta isteksiz görüldüğü, sorumluluğu üzerine almadığından söz edilmektedir:

“Adana’da bulunan misyoner Mr. Gibbons’ın⁵⁷ verdiği bilgiler ışığında:

“Çarşamba sabahının erken saatlerinde, Ermeniler dükkânları kapattılar ve aceleyle evlerine gittiler. Anlaşılan bir gece önce bir Türk ve bir Ermeni öldü ve bu olay her iki tarafın bölgesini kıskırttı. Akabinde sopalı, bıçaklı bir kalabalık sokakları doldurdu. Birkaç genç Ermeni, kapalı Pazar yerinin ortasında toplandı ve insanlar marketleri yağmalamaya başlayınca havaya ateş açtılar. Askeri komutan olaylar esnasında orada bulunmaktaydı ama bu çeteyi dağıtmak için gereken cesareti yoktu.

...Vali ise kendi hayatı için endişe ediyordu ve bizim için bir şey yapamayacağını söyledi...”⁵⁸

14 Nisan 1909 tarihinde başlayan olaylarda Adana Hükümeti’nin ve askeri yetkililerinin olaylara müdahalede yetersiz kaldığı iddiaları, 7 Mayıs 1909 tarihinde yayınlanan The New York Herald adlı gazetede de yer bulmuştur. Anlaşılan şu ki o dönemde Adana Olayları’ndan bahseden çoğu yabancı gazeteler Adana’da bulunan misyonerlerin çekmiş olduğu telgraflardan ve yazdıkları mektuplardan elde ettikleri bilgileri kamuoyuyla paylaşmışlardır.⁵⁹ 17 Temmuz 1909 tarihinde yayınlanan gazetede Adana’daki “katliam”lardan dolayı birçok ülke elçiliklerinin kendi vatandaşlarının uğradığı zararlardan dolayı tazminat talep ettiklerini ifade etmektedir.⁶⁰

5 Haziran 1909 tarihinde, önemli ve etkili bir Ermeni devrimcisi M. Agnoui ile gazete muhabirinin yapmış olduğu bir röportaj yayınlanmıştır. Bu röportajda, muhabir, Türk hükümetinin Adana’daki olayların başlamasında Ermeni devrimcileri sorun yaratmakla

51 Bkz: *The Times*, “The Committee And The Revolution”, 19 Nisan 1909, s.5, *The Manchester Guardian*(1901-1959), “Turkish Plot: Massacre Planned in Constantinople Frustrated at last...”, 3 Mayıs 1909, s.7, *The Irish Times*, Armenian Refugees At Adana, 10 Mayıs 1909, s.5, *The New York Times*, “Comission on Adana Massacres In Quandary”, 1 Haziran 1909, s. 2, *The Freeman’s Journal*, 4 Mayıs 1909, s.7, *The Courier*, 21 Nisan 1909

52 *The Manchester Carrier*, 19 Nisan 1909, s.7

53 *The Daily News*, 17 Nisan 1909, s.5

54 *Christ Church Times*, 12 Haziran 1909

55 *The Sphere*, 27 Kasım 1909, s.190

56 *The Scotsman*, “Sufferers At Adana”, 10 Mayıs 1909, s.8

57 Mr.Gibbons, Adana’da olaylara şahit olduğu gerekçesiyle daha sonra çeşitli yerlerde tanık olduklarını anlatmak için konferanslar vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *The New York Herald*, “Story of Adana Massacres”, 11 Aralık 1909, s.7

58 *The Manchester Guardian* (1901-1959), “Abdulhamid Deposed: Successor Appointed Jubilation Throughtout The...”, 28 Nisan 1909, s.7, *The Belfast News-Letter*, 28 Nisan 1909, s.7

59 *The New York Herald*, “American Eye-Witnesssends Account of Mersina Massacres to the Herald”, 7 Mayıs 1909, *The Courier*, 20 Nisan 1909, s.5

60 *The New York Herald*, “Foreign Embassies Claim for Adana Massacres”, 17 Ekim 1909, s.2

suçladığını ve kendisinin bu konuda ne düşündüğünü soruyor. M. Agnoui de bu soruya şu şekilde cevap veriyor:

"...bazı otoriteler tarafından Türk hükümetinin devrimci Ermeni örgütlerini suçladığı hakkında söylentiler bize ulaştı. Ancak Türk hükümeti neler olacağı hakkında hiçbir bilgisi olmayan Taşnaklardan açıklama talep etmek için acele etti.

...Ama hayal edebilirsin ki, Adana'daki, korkunç olaylardan sonra Ermeni halkı yoğun bir heyecana kapılmıştır. Ermeniler Adana'daki olaylar esnasında ve sonrasında adil bir yargılanma görmediler.

...Olayların gerçek sorumluları ceza almadığı gibi, suçsuz olan Ermeniler infaz edildi.

...Huzur, ancak Osmanlı Devleti'nin olaylar karşısında hızlı, enerjik ve özellikle de adaletli olmasıyla geri gelebilir."⁶¹

Adana Olayları esnasında ölen veya yaralanan Ermenilerle ilgili olarak farklı bilgilerin verildiği haberler Amerikan basınında da yer almaktadır. The New York Times, 25 Nisan 1909 tarihinde yayınladığı bir haberde 30 bin Ermeni'nin hayatını kaybettiğini iddia etmektedir.⁶² Yine başka bir gazetede, Adana ve çevresinde elçilik raporlarına göre 5 bin insanın hayatını kaybettiği iddia edilmektedir. Sadece Adana'da 2 bin insanın hayatını kaybettiği, bunlardan sadece 200 kişinin Müslüman olduğu yazılmaktadır.⁶³ Adana'da 6 bin 500 kişinin, Adana çevresindeki kasabalarda da 35 bin kişinin hayatını kaybettiği yine aynı gazetenin farklı bir tarihli basımında iddia edilmektedir. Bu gazete haberinde Adana'daki olayların Müslümanlık tarihindeki en acımasız katliam olduğu belirtilmektedir. Ayrıca mültecilerin sayısının çok fazla olduğu, ilk olaylarda 2 bin mültecinin Amerikan misyoner okulunda saklandığı, Miss Wallis adlı bir İngiliz hemşirenin mülteciler için bir hastaneyi hizmete açtığını belirtilmektedir. Ancak gazetede iddiaya göre bu bina Adana Olayları'nın 2.kez patlak verdiği zaman askerler tarafından yakılmıştır. Sadece 8 mülteci buradan sağ olarak çıkabilmiştir. Adana'daki yeni Valinin de huzuru şehre getiremediği, kanunsuzluğun hala kol gezdiği, şehre giren askerlerin disiplinsiz olduğu ve emre itaat etmedikleri yazılmıştır.⁶⁴

Adana Valisi Mustafa Zihni Paşa, olaylarda ölen ve yaralananlar hakkında verdiği raporda, olaylar esnasında Müslümanlardan 1.924 ölü ve 533 yaralı, gayrimüslimlerden 1.455 ölü 382 yaralı olduğunu bildirmiş ve Adana'daki toplam Ermeni nüfusunun 48.477 olmasına nazaran, olaylar esnasında 20.000 veya 30.000 civarında Ermeni öldüğü iddialarının gerçek olamayacağını beyan etmiştir.⁶⁵

Ferit Paşa'nın Tanin gazetesine verdiği demeç, The Times gazetesinde yer bulmuş, Ferit Paşa'nın Adana Olayları'ndan sorumlu olan askerlerin tutuklandığı haberine karşılık The Times sadece 9 kişinin olaylardan dolayı ölüme mahkûm edildiğini belirtmektedir.⁶⁶ Yine aynı gazetenin farklı bir tarihteki sayısında Adana Olayları'na dair yapılan yargılama sürecinin adaletli olup olmadığı hakkında pek çok Avrupalı gözlemcinin şüphe duyduğu ifade edilmektedir.⁶⁷ 16 Haziran 1909 tarihinde yayınlanan The Times gazetesinde, 20 önemli ileri gelen Müslümanın tutuklanarak mahkemeye çıkartıldığı belirtilmektedir. Ayrıca aynı habere göre, Osmanlı Sadrazamı, Şeyhülislam Adana Olayları hakkında bir bildiri yayınlamasını emretti. Bu bildiriye göre, Müslümanların İslam'a ve geleneklere

61 *The New York Herald*, "Armenians Pessimistic As To Future In Turkey", 5 Haziran 1909, s.2

62 *The New York Times*, 25 Nisan 1909

63 *The New York Herald*, "Five Thousand Killed In Adana Massacres", 5 Haziran 1909, s.1

64 *The New York Herald*, "Massacre In Adana Will Live In History", 14 Mayıs 1909, s.2

65 Recep Karacakaya, "1909 Adana Ermeni Olayları", <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1909-adana-ermeni-olaylari/> (12.02.2019)

66 *The Times*, "The Adana Massacres", 31 Mayıs 1909, s.5

67 *The Times*, "The Adana Massacres", 2 Haziran 1909, s.5

uygun olarak Hıristiyanlara adaletli ve eşit davranmaları gerektiği emredildi. Bu bildiri kadı, müftü ve hocalar tarafından imparatorluğun tüm kasaba ve vilayetlerine dağıtıldı. Haberde bu bildiriden, Ermenilere güven veren hareket ve hükümetten de övülmeye değer olarak bahsedilmektedir.⁶⁸

Adana Olayları hakkında yukarıda örnekleri de verilen ve Avrupa basınında yayınlanan maksatlı haberler, Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmiş ve ilgili bakanlık aracılığıyla bu yazıların tekzip edilerek zararlı etkilerinin ortadan kaldırılması istenmiştir. Adana Olayları'ndaki mesuliyetin bazı Ermeni komite ve gazetelerince Müslümanlara yüklenmesi ve resmi bilgiler ışığında hareket etmeyerek, hiçbir resmi esasa dayanmadan, 30 bin Ermeni'nin bu olaylarda hayatını kaybettiği söyleminin Avrupa gazetelerinde yayınlanması konusunda duyulan rahatsızlık Osmanlı Devleti'nin resmi yazışmalarında dile getirildi. Bu gibi neşriyatın içeride ve dışarıda Ermeniler üzerinde heyecan yarattığı ve olumsuz etkilerinin giderilmesi için acele tekzip edilmesi gerektiği belirtildi.⁶⁹

E. SONUÇ

Batılı devletler ve Rusya'nın siyasi emelleri, Ermeni kilisesi ve din adamlarının görevleri ile bağdaşmayan faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemeyen diğer Hıristiyan unsurların Ermenilere örnek olması, Osmanlı devlet yönetiminde görülen zaaf ve misyoner teşkilatlarının faaliyetleri neticesinde 1890'lı yıllar Ermenilerin çıkarmış olduğu birçok isyana sahne oldu. Ermeniler tarafından, Van'da "Kara Haç" ve "Armenekan", Erzurum'da "Vatan Koruyucuları" adlı komiteler teşkil edildi. Ancak bu komiteler yerel düzeyde kalarak Ermeni halkının büyük çoğunluğunun bu faaliyete rağbet etmemesi nedeni ile etkili olamadılar. Bu yolla amacına ulaşamayan Rusya bu sefer başka bir yola başvurarak, Rus Ermenilerine Osmanlı toprakları dışında bazı komiteler kurulmasında destek vermiştir. Böylece; 1877 yılında Cenevre'de Hınçak; 1890'da Tiflis'te Taşnak komiteleri ortaya çıkmıştır. Bu komitelerin amacı, Anadolu'da isyanlar çıkararak terör ortamı yaratmaktır. Bu amaçlarını gerçekleştirmek isteyen komiteciler hiç zaman kaybetmeden yurdun dört bir yanında isyanlar çıkardılar. İmparatorluk topraklarına baskınlar düzenlemeyi, hükümet görevlilerine, Ermenilere saldırmayı ve katliamlar yapmayı programlarına alan komiteler böylece yabancıların müdahalesini ummaktaydılar. Onların düşüncesi, yabancı devletlerin desteğini alarak, arzu ettikleri bölgelerde bağımsız bir Ermeni Birliği kurmak idi. İsyanlarına hızla devam eden komiteler, bir taraftan da yabancı posta servisleri aracılığı ile imparatorluğa ihtilalci yayınlar gönderdiler, halkın yoğun olduğu umumi yerlere bombalar attılar, resmi görevlileri yerlerinde öldürdüler.

İsyan girişimleri ilk önce Hınçaklar'dan geldi, daha sonra Taşnaklar da bu yolu izlediler. İlk isyan 1890'daki Erzurum isyanıdır. Bunu yine aynı yıl meydana gelen Kumkapı gösterisi, daha sonraki yıllarda da Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon Olayları, 1894 Sasun isyanı, 1895'te Bab-ı Ali gösterisi ve Zeytun isyanı, 1896'da Van isyanı ve Osmanlı Bankası'nın işgali, 1903'te 2. Sasun İsyanı, 1905'de Padişah Abdülhamid'e suikast teşebbüsü, 1909'da Adana İsyanı takip etti.

14 Nisan 1909 tarihinde başlayan Adana Olayları da diğer Ermeni isyanları gibi Avrupa müdahalesini umarak başlayan, yoğun Ermeni propagandası ve kışkırtmaları sonucu patlak veren olaylar oldu. Olaylar, Ermeniler tarafından başlatılsa da, süreç içerisinde hem Müslümanların hem de Ermenilerin birbirlerine acımasızca saldırdığı ve her iki taraftan da can kaybı yaşandığı bir iç savaşa dönüştü. Olaylar Adana ve çevresine hızlıca yayıldı, yabancı basında ve yabancı devletlerin elçilik yazışmalarında Müslümanların Ermenileri katletmesi olarak yorumlandı. Çünkü Adana Olayları da dâhil olmak üzere Ermeniler

68 *The Times*, "The Adana Massacres", 16 Haziran 1909, s.5

69 BOA, DH. MKT, 2809/80, Ayrıca bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, "1909 Adana Olayları 1", s.105

tarafından çıkartılan ayaklanmaların temel nedeni; Batılılar ile Rusya'nın, Ermeni komiteleri ve kilisesi ile işbirliği halinde Osmanlı Devleti'ni parçalamak istemeleridir.

KAYNAKÇA

FO: Foreign Office

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BEO: Bab-ı Ali Evrak Odası

MKT: Mektubi Kalem Defterleri

DH: Dâhiliye Nezareti Defterleri

Arşiv Belgeleri:

FO 195/2306; s. 93-496

BOA. DH. MKT.2807/40

BOA, BEO.353-5/265082/3,

BOA, DH. MKT, 2809/80

BOA, BEO.3621/271525/3

Kitaplar:

Cemal Paşa, *Hatıralar*(2017), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları

Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri (Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra)(2003), Ankara: Genelkurmay Basımevi

Gürün, Kamuran (2010), *Ermeni Dosyası*, , İstanbul: Remzi Kitabevi

Karal, Enver Ziya (1996), *Osmanlı Tarihi IX. Cilt, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı*, Ankara: TTK Yayınları

Lewy, Guenter (2005), *The Armenian Massacres In Ottoman Turkey-A Disputed Genocide*, The Univercity of Utan Press

Mehmed Asaf (1986), *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, (Yay.Haz.İsmet Parmaksızoğlu), Ankara: TTK Basımevi

Sonyel, Salahi R. (2009) *Osmanlı Ermenileri-Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, İstanbul: Remzi Kitabevi

Talat Paşa'nın Anıları (Hazırlayan: Alpay Kabacalı) (2017), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

Woods H.Charles, *The Danger Zone of Europe : Changes and Problems in the Near East* (1911), London

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (2010), *1909 Adana Olayları 1*, Ankara: Başbakanlık Basımevi

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (2010), *1909 Adana Olayları 2*, Ankara: Başbakanlık Basımevi

Makaleler:

Ersan, Mehmet (2015), "Rupenliler Dönemi'nde Kilikya Ermeni Krallığı ve Antakya Haçlı Princepsliği'nin Çukurova'da Hâkimiyet Mücadelesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.13, S.1, ss. 83-95

Günay, Nejla (2009), "1909 Adana Olaylarından Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları", *Akademik Bakış*, C.2, S.4, ss.113-123

Karacakaya, Recep, " 1909 Adana Ermeni Olayları", <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1909-adana-ermeni-olaylari/> (12.02.2019)

Sonyel, Salahi R. (1987), "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları", *Bellekten*, C. 51, S. 201, Ankara, ss. 1241-1267

Karahan, Ali, "1909 Maraş Olayları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.IV, S.XI/Mayıs /MMXVII, ss.155-167

Gazeteler:

Tanin, 1909

The Courier, 1909

The Daily News,1909

The Graphic,1909

The Illustrated London News, 1915

The Sphere,1909

The Manchester Guardian, 1909

The New York Herald,1909

The Times, 1909

The Irish Times, 1909

The New York Times,1909

The Scotsman, 1909

The Belfast News-Letter, 1909

The Freeman's Journal, 1909

The Manchester Carrier, 1909

EKLER:

EK 1: The Graphic, 1909, Adana Olaylarında Ermenilerin Uğradığı Zararları Konu Alan Bir Gazete Haberi

THE LAST ACT IN ABDUL HAMID'S REIGN IN ASIA MINOR: SCENE

THE ENTRANCE TO THE BAZAAR WHERE THE MASSACRE STARTED
The killing and looting began as soon as the Christians had opened their shops, which they were only permitted open to do by the promise of protection.

THE ARMENIAN QUARTER AFTER THE MASSACRE
Each team of ghazawgias were taken from the roof of the Armenian Mosque, the view of the left looking south and that on the right looking east. Of all the houses still standing.

HOW THE TURKS SAVED THEIR OWN BUILDINGS
The Armenian home near to the Mosque was looted by the Turks, but when the flames began to spread to the adjoining building the crowd promptly converged and saved the sacred edifice.

SAVED FROM THE SPOILER: ARMENIANS STRUGGLE
Our Special Artist-Correspondent writes: "A fraction of the property looted from the houses of the Armenians was saved by the heroic efforts of the Armenians, and then the guard drove the mob away, and the property was saved."
DRAWN BY FRANCIS BROWN

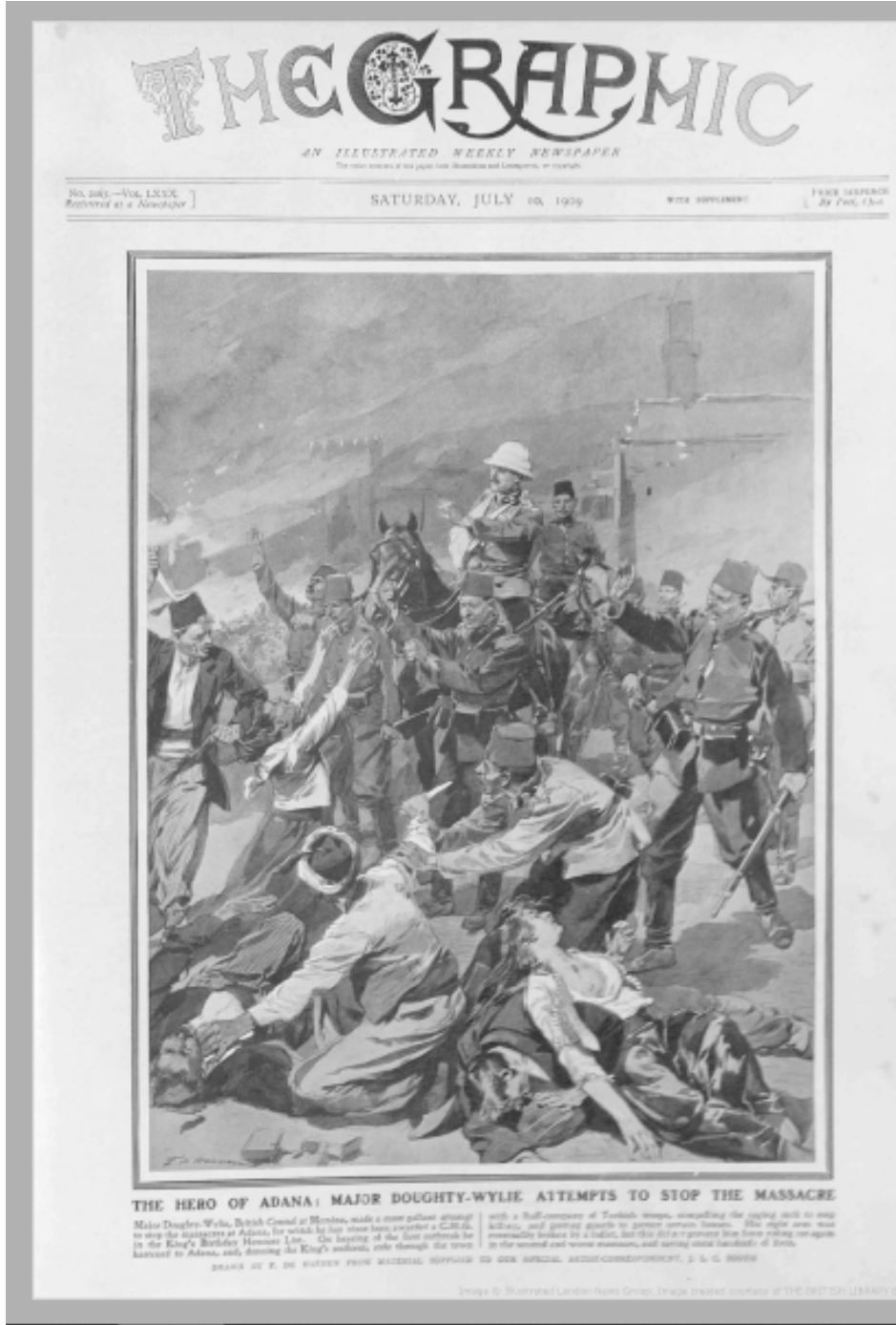

A GUARD OUTSIDE THE MOSQUE AND RUINS
The photograph conveys some idea of the devastation caused by the Turks, who swept through the Armenian quarter, killing every one they met and then looting the houses.

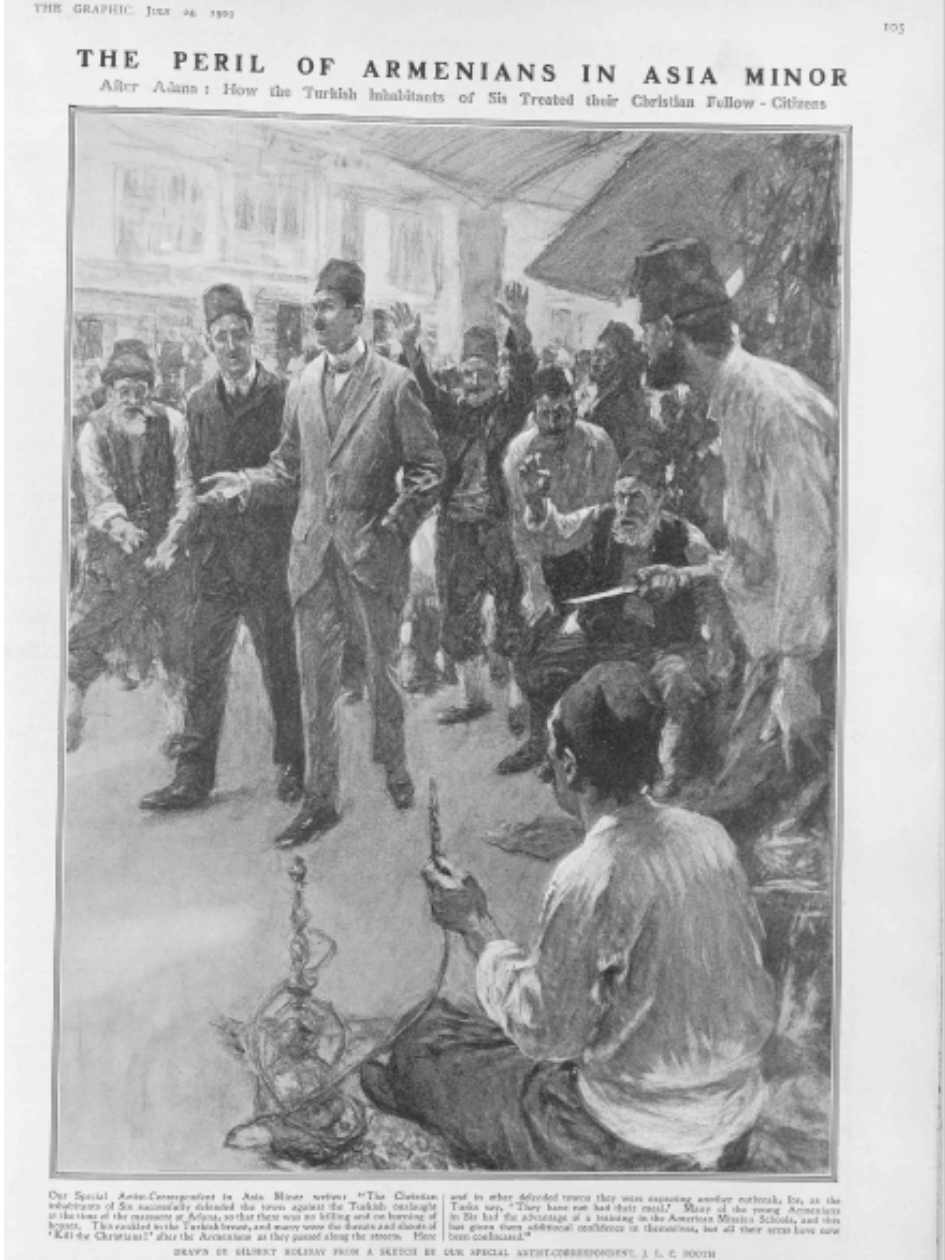
A British Gentleman
A reader that observes, I think, to be better known is the gallant conduct of the British Consul, Major Daughtry-Myers, of the Royal Welsh Fusiliers, and his wife. They came up from Mesopotamia immediately on hearing of the outbreak, and the Consul, in the King's uniform, rode through the town to the Kiosk, and demanded troops with which to stop the massacre. With much effort a half-company of troops was granted him by the helpless authorities, and with these he rode through the streets, compelling the raging mob to stop killing, and posting small guards to protect certain houses. By late afternoon he had the town under his thumb, and had just left a guard and provisions at the Teloucoo Ridge, when his army was broken by a bullet from a neighbouring house. This did not prevent him riding out again in the second and worse morning, and saving some hundreds of lives; but the story of this and all its honors must be left for another letter.

PHOTOGRAPHS BY I. L. C. BOOTH, OUR

Ek 2: The Graphic, 10 Temmuz 1909, İngiliz konsolosunun Adana'daki Olaylar sırasında Hıristiyanları Cesurca Koruduğunu Anlatan Gazete Haberi

Ek 3: The Graphic, 24 Haziran 1909, Adana'da Ermenilerin Müslümanlar tarafından tehdit edildiğine dair bir haber

Ek 4: The Illustrated London News, 15 Mayıs 1915: Adana'daki olaylar üzerine, buraya gelerek binlerce Ermeni'yi kurtaran kahraman İngiliz Konsolos, Doughty Wylie” bahsini içeren gazete haberi

THE ILLUSTRATED LONDON NEWS, MAY 15, 1915.

DEAD ON THE FIELD OF HONOUR: OFFICERS KILLED IN ACTION.

REGIMENTS IN CAUCASUS, BRITISH AND INDIA, BRITISH, ITALIAN, MALTA AND POLY, BRITISH, BRITISH, MALTA, ITALIAN, AND OTHERS.

 LT-COL. H. W. S. BICKER, BRITISH REGT.	 BRIG-GEN. JULIAN HALLER, THE BUFFS.	 LT-COL. R. CARDEN, BRITISH REGT.	 LT-COL. A. G. NOEL, VIENNA REGT.	 LT-COL. G. H. P. WOGAN, WYLLIE, C.B., C. S., STAFF.	 LT-COL. R. PHIPPS, R.O. SCOTISH BORDERS.
 CAPTAIN A. S. COOPER, R.O. SCOTISH BORDERS.	 MAJ. G. S. SMYTH, R.O. SCOTISH BORDERS.	 CAPT. A. J. GWYNNE, CAMERONIAN.	 MAJ. LIEUT. J. B. WALLACE, ROYAL NAVY VOLUNTEERS.	 LIEUT. J. ROBERT CAMPBELL, R.O. SCOTISH BORDERS.	 CAPTAIN C. A. ASTORIA, R.O. SCOTISH BORDERS.
 LT-COL. E. R. SHAW, F.O. E. SCOTISH BORDERS.	 LIEUT. A. F. FORD, SCOTISH REGT.	 MAJOR C. S. HARWOOD, ROYAL FIELD ARTILLERY.	 CAPT. ROLAND G. PALMER, S. WALLS BORDERS.	 CAPTAIN GORDON CRESSWELL, SCOTISH REGT.	 MAJ. LIEUT. WILLIAM R. MURRAY, S. SCOTISH REGT.
 CAPT. PHILIP C. WYTHE, S. SCOTISH REGT.	 CAPT. W. LEONARD, SCOTISH REGT.	 CAPT. C. H. BLAIR, 2ND SCOTISH REGT.	 CAPT. F. LEONARD, D. OF CORNWALL L.I.	 CAPT. R. S. TENNANT, SCOTISH L.I.	 CAPT. J. DEANE, SCOTISH REGT.
 MAJ. LIEUT. W. B. BAIRD, S. SCOTISH REGT.	 LIEUT. R. S. FORAN, SCOTISH REGT.	 MAJ. J. B. STEWART, SCOTISH REGT.	 MAJ. LIEUT. A. M. BUXTON, SCOTISH L.I.	 MAJ. LIEUT. W. P. B. KELLY, SCOTISH REGT.	
 MAJ. LIEUT. S. P. M. BELCHER, SCOTISH REGT.	 LIEUT. A. S. BENNETT, SCOTISH L.I.	 MAJ. LIEUT. LANCELOT C. A. EVANS, SCOTISH REGT.	 LIEUT. BRIAN L. GAIR, SCOTISH REGT.	 MAJ. LIEUT. W. B. BUXTON, SCOTISH REGT.	 MAJ. LIEUT. S. P. M. BELCHER, D. OF CORNWALL L.I.

The picture includes the name of Brig-Gen. Julian Haller, who had seen much service in India and Africa, being severely wounded in the SOUTH AFRICAN WAR, mentioned in dispatches, and received both medals, with one clasp. Lieut-Col. Robert Gwynne Smith was killed in the Dardanelles. He fought with distinction in Egypt and South Africa (both medals), with seven clasps. Certainly he had a conviction that he would lose his life in the present war. Lieut-Col. Doughty-Wylie, C.B., C.M.G., was serving on the Staff at General Sir Ian Hamilton when he fell. He had a distinguished record of service in India, Egypt, etc., and during the mission of Anzures to Tunis at Adana saved thousands of lives by his courage and activity. Lieut-Col. Archibald S. Macdonald fought with distinction at Gallipoli, and was a Rugby and Oxford man. His C.O. was of him that his pluck and leadership after being hit will always be remembered. Lieut-Col. G. H. P. Wogan, was the first Territorial soldier to be killed in action. Lieut. Alan Maurice Gordon Dewar was one of a family of soldiers. His grandfather fought under Wellington at Waterloo, and his ancestor was an officer in the great Duke of Marlborough's army at Blenheim. Lieut. Geoffrey Elliot Mackenzie was the only son of Lieut-Col. and Mrs. Mackenzie of Anson Place, Brighton, near Durham. He received his education from 1881 to 1891 in the 4th Durham Light Infantry, of which his father was in command. Lieut. H. Barclay Mackenzie was also a soldier. He was the eldest son of Sir John F. Mackenzie, 1st Baronet.